

panowania Justyniana (526–565), tworząc samodzielny styl bizant., który ze względu na początkową wielość inspiracji artyst. i szkół lokalnych kanoniczną postać osiągnął dopiero po ikonoklazmie (726–824). Drogą promieniowania i przerwotów sz.b. objęła swym zasięgiem najpierw najbliższe ziemie wspólnoty gr., potem odległe prowincje Azji Mniejszej i Bliskiego Wschodu, tworząc na Zachodzie enklawy o podstawowym dla swego oblicza znaczeniu (Rawenna). W ramach teokratycznego organizmu państwowego świeckie i sakralne potrzeby cesarza, dworu i wyższych warstw społeczeństwa znalazły najpełniejszy wyraz w monumentalnej sztuce Konstantynopola, którego wyglądowi charakter stolicy nadawały założenia pałacowe, umocnienia murów miejskich, urządzenia komunalne (wodociągi i cysterny), obeliski (obelisk Teodozjusza, z postumentem zdobionym płaskorzeźbami figuralnymi), kolumny i luki triumfalne. W zakresie architektury sakralnej podstawowym typem była starochrześc. bazylika, często z emporami nad nawami bocznymi, wykazująca dążność do zwartości rzutu i kubiczności strony zewnętrznej (S. Apollinare Nuovo, 519, i S. Apollinare in Classe, 549 — oba w Rawennie). Drugi zasadniczy typ stanowiły założenia centralne, służące jako baptysteria (Ortodoksów, V w. i Ariańskie, ok. 500 — oba w Rawennie), martyria, mauzolea (Galli Placidii, 450, w Rawennie), kaplice pałacowe i kościoły (S. Vitale, 532–547, w Rawennie), o zróżnicowanym rzucie: koła, kwadratu, wieloboku, wicłoliścia oraz krzyża gr., wolnego lub wpisanego. Stosowano w nich kopuły na pendentywach lub tropach oraz sklepienia krzyżowe i kolebkowe (kościół św. Sergiusza i Bakchusa, z obejściem, 527, kościół św. Apostołów, na rzucie krzyża, z pięcioma kopułami, 536–546, oba w Konstantynopolu). W wyniku rozwoju obu typów, jako najoryginalniejsze i najdoskonalsze zarazem rozwiązanie, powstała czteropodporowa bazylika kopułowa, łącząca elementy budowli podłużnej (w rzucie) z elementami budowli centralnej (w ukierunkowaniu pionowym środkowej przestrzeni wnętrza zwieńczonego kopułą). Przykładami bazylik kopułowych są kościoły św. Irenej (532) i Hagia Sophia (532–537, odbudowana po zawaleniu się kopuły 562) w Konstantynopolu. Idea przewodnią tego rodzaju struktury były shierarchizowana jedność oraz harmonia, pojmowane jako odbicie kosmosu. Rozwojowi obu typów i ich powiązań towarzyszyło przenoszenie dekoracyjnego akcentu ze strony zewnętrznej na rzeźb. wnętrza. Przy ukazywaniu na zewnątrz materiału konstrukcyjnego w stanie surowym, we wnętrzu zdobiono bogato rzeźbą głowice i imposty, zakrywając równocześnie powierzchnie ścian i sklepień od dołu — okładziną marmurową, wyżej — mozaikami lub freskami. Równoległe z formowaniem się archi-

bizantyńska sztuka. Gr. twórczość artyst. na polu architektury, malarstwa, rzeźby i rzemiosła, uprawiana w granicach wsch. cesarstwa rzym. od 1 pol. IV w. do wystąpienia islamu i początku ikonoklazmu (726), określana jest jako sztuka wczesnobizant. Jej gł. ośrodkiem był Konstantynopol (staroż. Byzantion), od 330 stolica wsch. cesarstwa rzym. Wyrastająca z tradycji sztuki gr. i rzymskiej sz.b. wchłonęła elementy hellenistycznego Wschodu (Aleksandria, Antiochia, Efez) i sasanidzkiej Persji, łącząc zach. idealizowanie w odtwarzaniu natury, z wsch. stylizacją, hieratyzmem, dekoracyjnością i zamilowaniem do przepychu. Rozwój sz.b., nierozzerwalnie związany z historią polityczną cesarstwa, od początku kształtowało chrześcijaństwo, decyzją Teodozjusza (379–395) uznane za jedyne religie państwowe. Na jej charakter silny wpływ wywarła neoplatońska estetyka światła, nauka Ojców Kościoła i wsch. koncepcja świętego obrazu. Zapoczątkowana w IV w. w Konstantynopolu przez asymilowanie sztuki zach. cesarstwa, od 1 pol. V w. kształtująca się jako odrębna sztuka wsch.-rzym., sz.b. przeżyła pierwszy rozkwit za

tektonicznego systemu baldachimowego sz.b. wypracowywała zasady złożonego programu ideowego jako jednolitej całości. Wśród sztuk przedstawiających pierwsze miejsce zajmowało malarstwo monumentalne w technice mozaiki, rzadziej fresku, służące zdobieniu budowli świeckich i sakralnych. Było ono wykładnikiem myśli teologicznej, odgrywając ważną rolę w ceremoniale dworskim i liturgii kościelnej. W rozwoju stylistycznym późnoantyczny iluzjonizm ustępował stopniowo tendencjom do linearnej stylizacji, naturalność gestu — konwencji uroczystych ruchów całej postaci, a tło krajobrazowe — mistycznemu blaskowi złota. W tematyce zrazu utrzymywał się repertuar świecki w postaci scen rodzajowych i mit., personifikacji, alegorii i pogańskich symboli (mozaiki posadzkowe w pałacu cesarskim w Konstantynopolu). W miarę upływu czasu ustalała się wsch.-chrześc. ikonografia. Wskutek zniszczeń dokonanych w okresie ikonoklazmu i po zajęciu Konstantynopola przez Turków (1453) niewiele zachowało się z osiągnięć malarstwa monumentalnego stolicy. Z późniejszych opisów znany jest obszerny cykl chrystologiczny w kościele św. Apostołów (Konstantyn Rhodios, X w., i Mikołaj Mesarites, 1199–1203). W tych warunkach wyobrażenie o malarstwie mozaikowym Konstantynopola dają mozaiki w kościołach Salonik (św. Jerzy, koniec IV w., i św. Demetriusz, około 634), na Synaju (św. Katarzyna, 565–566), na Cyprze (Panagia w Kiti) oraz w Rawennie (portety Justyniana i Teodory w S. Vitale, wykonane 539–547 oraz pochód Męczenników w S. Apollinare Nuovo, 568). Szczególnie ważną gałęzią sz.b. było malarstwo ikonowe, wywodzące się z hellenistycznego portretu grobowego (Fajum) i reprezentacyjnego portretu cesarskiego. Ikony z w. VI i VII, zachowane m.in. w klasztorze św. Katarzyny na Synaju, przedstawiają w popiersiu osoby boskie i świętych. Postulowane podobieństwo rysów twarzy do pierwowzoru nadawało ikonie charakter świętości i nadprzyrodzoną moc pośredniczenia między światem ziemskim a nadzmyslowym; w wyniku tego ikony niejednokrotnie pełniły funkcję apotropaiczną i opiekuńczą, tak w dewocji prywatnej, jak i państwowej (tzw. *palladia*), niekiedy pod postacią obrazów o cudownym pochodzeniu (tzw. *acheiropoity*), a szerząca się idolatria wywoływała w końcu gwałtowny sprzeciw w postaci ikonoklazmu. Wykonywane w technice enkaustyki ikony bizant. produkowane były nie tylko w warsztatach Konstantynopola (antyczny iluzjonizm), lecz także w prowincjonalnych pracowniach klasztornych (wsch. lincaryzm). Obraz malarstwa bizant. uzupełniają znakomite przykłady rel. i świeckiej ilustracji książkowej: *Genesis Wiedeńska* (ok. 500), *Dioskurides Wiedeński* (ok. 512), fragmenty kodeksu z Sinope nad Morzem Czarnym (VI w.), kodeks

z Rossano (koniec VI w.), Ewangeliarz mnicha syryjskiego Rabuli (586) i resztki *Genesis Cottona* zniszczonej w 1751. W zakresie rzeźby sz.b. odrzucała stosowanie posągów dla celów kultu rel., natomiast od początku posługiwano się nimi do utrwalania podobizny cesarza (kolosalny posąg Walentyniana I (?), w. V, w Barletcie, porfirowa grupa Tetrarchów z IV w., obecnie w Wenecji). Sarkofagi produkowane w Konstantynopolu, Azji Mniejszej i Rawennie są wsch. odpowiednikami sarkofagów starochrześc., wytwarzanych na Zachodzie. Rzeźbą zdobiono na koniec występujące we wnętrzach kościołów przegrody ołtarzowe, antepedia i cyboria. Wybitną rolę w dziejach sz.b. odgrywało rzemiosło artyst. Wśród wyrobów z kości słoniowej wyróżniają się dyptyki konsularne, stosowane do 540 (kiedy zniesiono urząd konsułów), a także dyptyki sporządzane od r. 400 dla celów liturgicznych, z wyobrażeniami Chrystusa w majestacie i Matki Boskiej z Dzieciątkiem, rzadziej z podobiznami świętych, niejednokrotnie używane wtórnie jako oprawy średniowiecznych ksiązek. Wyjątkowe miejsce ze względu na zdobiony przedmiot i wartość artyst. zajmuje tron biskupa Maksymiana (545–553) w Rawennie, pochodzenia wsch., o bogatej ikonografii staro- i nowotestamentowej. Wyroby złotnicze obejmują świeckie i liturgiczne naczynia, relikwiarze, kadzielnice i krzyże, przeważnie z w. VI i VII, dekorowane scenami mit. i rel., wykonywane w warsztatach Konstantynopola, w Syrii, na Cyprze i nad Morzem Czarnym. W wyrobach złotniczych z użyciem emalii, obok techniki żłobkowej na miedzi stosowano technikę komórkową na złocie. Osobną grupę zabytków rzemiosła artyst. stanowią ampulki z VI i VII w., syryjskiego pochodzenia, m.in. przechowywane w Monzy i Bobbio, wytłaczane w glinie z form kamiennych, zdobione scenami rel. o charakterze historycznym i symbolicznym, otwarzającymi zaginione dzieła malarstwa monumentalnego w Palestynie. W Egipcie lokalną odmianę sztuki wsch.-chrześc. i bizant. stanowiła sztuka → koptyjska, oddziałująca z kolei na sztukę nubijską (Faras).

Lech Kalinowski